

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Автор піднімає проблему формування девіантної поведінки особистості в умовах соціокультурного простору. Наголошує, що девіантна поведінка – складне системне утворення, яке вимагає комплексного дослідження та корекції. Джерел – 10.

Ключові слова: асоціальна поведінка, десоціалізуючі впливи, десоціалізація, маргіальність, агресія, девіації, ресоціалізація, субкультура.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство породжує кризові явища, які негативно впливають на поведінку людини. Зниження етичних, моральних критеріїв в індивідів призводить до формування певних форм соціальних відхилень, які знижують якість життя, самооцінку, критичне ставлення до власної поведінки, що згодом спричиняє стан соціальної дезадаптації особистості, і в окремих випадках повну її ізоляцію. Як наслідок, нестабільні соціальні процеси стають підґрунтям для проявів девіантної та делінквентної поведінки, в основі якої закладені порушення соціальної адаптації, десоціалізація та ресоціалізація особистості.

Як свідчать наукові дані, вказана поведінка не може залишатися поза увагою дослідників, оскільки між зростанням рівня злочинності і такою поведінкою існує тісний зв'язок. Тому вивчення соціально-психологічних механізмів формування девіантної поведінки є важливою проблемою для суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нестабільність розвитку суспільства, індивідуальні особливості людей, падіння рівня життя і відсутність адекватної компенсації негативних факторів середовища створюють дуже різні лінії соціальної поведінки. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги виступають стимулом для самовдосконалення, чимало людей досить негативно реагує на вимоги соціуму, що стає причиною відхилень у їхній поведінці. Дії таких осіб призводять до соціальної дезадаптації, десоціалізації особистості. Внаслідок цього формується антисуспільна спрямованість, що призводить до порушення норм моралі і права в системі внутрішньої регуляції.

Формування особистості може здійснюватися не тільки під впливом позитивного оточення, але і під впливом різноманітних асоціальних груп з власними нормами і цінностями, які мають антисуспільний характер. В такому випадку можна говорити про десоціалізацію особистості. Десоціалізація – це не що інше як соціалізація, яка здійснюється під впливом негативних десоціалізуючих впливів, які приводять до соціальної дезадаптації, яка має асоціальний характер, до деформації системи внутрішньої регуляції і формування викривлених ціннісно-нормативних уявлень і антисуспільної спрямованості.

На думку А.І. Ковальнової, десоціалізація це процес розпаду або деградації особистості, коли соціалізація набуває фрагментарного характеру і втрачає свою складність як багатосторонній соціальний процес чи набуває асоціальної або антисоціальної спрямованості [4]. Процес десоціалізації сигналізує, що на певній стадії відбувається деформація особистості (здебільшого під впливом негативного мікросередовища), яка виникає внаслідок відчуження індивіда від інститутів соціалізації, які є носіями моральних, правових та інших норм. Результатом такої руйнації є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки. Десоціалізація може зачіпати індивідів, які нехтують соціальними цінностями.

Десоціалізація може проявлятися в значній деформації інститутів соціалізації, які покликані виступати трансляторами соціального досвіду, частковій втраті ролі цих інститутів у позитивному впливі та становленні особистості громадянина цього суспільства, невиконанні складеної в суспільстві соціальної норми.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Останнім часом спостерігається тенденція до зростання негативних форм самоствердження (злочинність, алкоголізм, наркоманія), що в першу чергу пов'язане з деформацією ціннісно-нормативної системи суспільства, з руйнуванням соціально-позитивних цінностей і моральних ідеалів, стереотипів поведінки і стилів життя. На цьому фоні відбувається формування девіантної поведінки, розповсюдження серед великої кількості людей антисуспільних поглядів, уявлень і установок, які виправдовують, заохочують або провокують порушення норм моралі і права. Девіація – це поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих норм і встановлених стандартів (юридичних, моральних, соціальних) [2; 6]. Девіація включає три основні компоненти:

- людину, якій властива певна поведінка;
- норму, яка виступає критерієм оцінки поведінки як девіантної;
- іншу групу чи організацію, яка реагує на цю поведінку.

Девіантна поведінка – це складне і багатопланове явище, яке відображає динаміку і драматизм особистісного розвитку. В ній проявляється вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, зовнішнього і внутрішнього, соціального та індивідуального. Як соціальне явище девіантна поведінка породжується соціальним середовищем, на неї впливають загальні об'єктивні фактори, соціальні закономірності. На особистісному рівні вона проявляється у вигляді сукупності конкретних вчинків, які володіють індивідуально неповторними поєднаннями психобіологічних, культурних, інтелектуальних та інших рис, які перебувають у зв'язку з конкретною ситуацією життя.

Загалом багато вчених вважають, що девіантна поведінка виступає нормальною реакцією на ненормальні для індивідів умови (соціальні або мікросоціальні), в яких вони опинилися [2;4;8]. Девіантна поведінка з самого початку завжди буває немотивованою. Людина, як правило, хоче відповідати вимогам суспільства, але через певні причини (соціальні умови, нестача матеріальних ресурсів, невміння правильно визначити свої соціальні ролі) вона не може цього зробити. Це відображається в її самосвідомості і штовхає на пошук інших напрямків.

Аналізуючи вираженість відхилень у поведінці, можна виділити такі рівні девіацій:

- докримінальний рівень – рівень поведінки, коли людина ще не стала суб'єктом злочинів, і соціальні відхилення проявляються у вигляді дрібних правопорушень, недотримання норм моралі, правил поведінки в громадських місцях, ухиляння від суспільно-корисної праці, зловживання алкоголем, немедичного вживання наркотичних, токсичних засобів, які негативно впливають на психіку;
- кримінальний рівень – рівень поведінки людини, коли соціальні відхилення виражаються в злочинних діях, які підлягають кримінальній відповідальності та розглядаються органами слідства і суду.

Виділяють декілька підходів, які пояснюють девіантну поведінку:

- соціальний підхід базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки індивіда. Відповідно до цього підходу до девіантної поведінки відносять будь-яку поведінку, яка явно чи потенційно виступає небезпечною для суспільства, оточуючих.
- психологічний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку із внутрішньою особистісним конфліктом, деструкцією та саморуйнуванням особистості, блокуванням особистісного росту, а також станом розумових дефектів, психопатії. Цей підхід розглядає той факт, що основою девіантної поведінки необхідно вважати блокування особистісного росту і навіть деградацію особистості, яка виступає наслідком поведінки, яка відхиляється від норми;

- біологічний (психіатричний) підхід девіантні форми поведінки розглядає як преморбідні особливості особистості, які сприяють формуванню тих чи інших психічних розладів та захворювань. Ця концепція велику увагу надає стабільним поведінковим компонентам, тісно пов'язаним з генетичними, психофізіологічними характеристиками, не звертаючи уваги на мінливість, ситуативність поведінки та вольові, особистісні прояви індивіда;

- етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій тієї чи іншої спільноти людей. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть суттєво відрізнятися від норм і традицій інших груп людей;

- віковий підхід розглядає девіації з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, яка не відповідає віковим нормам і традиціям, може вважатися такою, яка відхиляється від норми;

- гендерний підхід виходить із уявлення про існування традиційних статеворольових стереотипів поведінки. Девіантною поведінкою в рамках цього підходу може вважатися гіперрольова поведінка та інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть належати і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних переваг та орієнтацій;

- професійний підхід в оцінці поведінкової норми і девіацій базується на уявленні про існування професійних та корпоративних стилів поведінки та традицій;

- феноменологічний підхід до оцінки девіантної поведінки дозволяє враховувати всі відхилення від норми (не тільки соціально небезпечні або ті, які сприяють саморуйнуванню особистості).

Девіантна поведінка характеризується як відхилення від прийнятих норм. Відхилення від норми при цьому може бути як позитивним, так і негативним. У першому випадку девіантною поведінкою можуть бути прояви ініціативи, новаторські пропозиції, спрямовані на покращення суспільних відносин. У другому випадку результатом відхилення у поведінці можуть бути шкода, яка завдається суспільству, соціальній групі, іншим людям, а також особистості, яка допускає негативні відхилення. Негативна девіантна поведінка розділяється на аморальну (індивід здійснює вчинки, які суперечать нормам моралі), протиправну (вчинки суперечать нормам права) і злочинну (коли переступається межа норм кримінального законодавства). Девіантна поведінка може проявлятися в різноманітних соціальних відхиленнях: від порушення «норм моралі», незначних дрібних порушень до тяжких злочинів. Девіантна поведінка виражається не тільки у зовнішній поведінковій стороні; до порушення соціальних норм і розвитку девіантної поведінки веде деформація ціннісних орієнтацій і ціннісно-нормативних уявлень, тобто деформації системи внутрішньої регуляції.

При розгляді поведінки, яка відхиляється від норми, важливо розрізнити індивідуальні і колективні форми девіацій. Якщо під першою розуміють порушення вимог моралі і права однією людиною, то у другому випадку девіантна поведінка виступає відображенням діяльності деякої соціальної групи – злочинного об'єднання або секти, які створюють деяку подобу своєї «культури» (субкультури) і відкрито конфронтують з прийнятими нормами.

На думку Л. Бенько, відхилення від загальноприйнятих норм можуть мати корисливий, агресивний і соціально-пасивний характер [1]. До відхилень корисливої спрямованості належать ті, які пов'язані з прагненням отримати грошову, матеріальну винагороду незаконним способом (крадіжки, спекуляції тощо). Серед порушників такі соціальні відхилення можуть проявлятися як у вигляді злочинних дій, які несуть за собою кримінальну відповідальність, так і у вигляді дрібних правопорушень і аморальної поведінки. Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються в діях, спрямованих проти особистості (образи, хуліганство, побої, насильство, вбивство). Відхилення соціально-пасивного типу проявляються у бажанні відійти від активного суспільного

життя, в ухиленні від виконання громадських обов'язків, небажанні вирішувати як особисті, так і соціальні проблеми. Сюди можна віднести також уникнення праці і навчання, споживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин, котрі негативно впливають на психіку. Крайнім проявом соціально-пасивної позиції є суїцид. Причинами девіантної поведінки можна вважати протиріччя соціально-економічного і політичного розвитку, з одного боку, та індивідуальну соціально-психологічну дезадаптацію з кризою духовності – з іншого.

Девіантна поведінка – це результат складної взаємодії процесів, які відбуваються в суспільстві і свідомості людини. Девіантна поведінка спрямована на подолання фрустрації – перепони, яка лежить на шляху досягнення мети і проявляється через соціально значущі дії.

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні (соціальні, соціально-економічні), так і внутрішні (біологічні, психологічні) фактори. До перших належить безробіття, низький рівень життя, певна субкультура тих чи інших верств суспільства, дезадаптація.

Л. Бенько виділяє такі чинники, які зумовлюють девіантну поведінку:

- недостатність розумового розвитку в цілому (але не патологія) – саме це стає на заваді правильному самоаналізу поведінки і прогнозування її наслідків;
- недостатність самостійного мислення, внаслідок чого стає більшою конформність і навіюваність;
- низька пізнавальна діяльність, збідненість і нестійкість духовних потреб [1].

Причин виникнення соціальних відхилень дуже багато і вони дуже різні. Звичайно, всі вони в процесі розвитку суспільства видозмінюються. Але основним джерелом відхилень є соціальна нерівність. Головним у процесі девіантної поведінки є не сам по собі рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, а розрив у можливостях їхнього задоволення для різних соціальних груп.

У науковій літературі описані різні прояви девіантної поведінки, а саме злочинність; агресивність; алкоголізм; прояви «наркотизму», «наркоманії», «токсикоманії»; аутоагресивна поведінка тощо. Відносно специфічними формами девіантної поведінки виступають відмова від материнства, проституція, розлучення, регулярне бродяжництво, сексуальні девіації, вандалізм і графіті [2; 3; 6].

Зокрема відмова від материнства розглядається як небажання жінки прийняти на себе соціальну роль матері. Такі жінки особливо піддаються психологічним стресам, депресивним станам в період вагітності, а також іншим формам психічної патології, в тому числі алкоголізму і наркоманії, тобто таким порушенням, які самі по собі можуть змінювати світогляд жінки, породжувати невпевненість у власних силах, почуття втрати перспективи, зневіру у майбутнє і тим самим сприяти відмові від материнства. Загалом цей вид девіації зумовлений в першу чергу складною взаємодією соціально-економічних, сімейних, моральних, психологічних, біологічних і патологічних факторів.

Проституція суперечить нормам моралі багатьох суспільств, проте в окремих країнах зростає тенденція до легалізації цього явища. На заняття проституцією впливають зміна моральних цінностей, соціальні кризи суспільства, бідність значної частини населення, індивідуальні особливості людини, ранній сексуальний досвід тощо.

Розлучення само по собі не є фактом девіантної поведінки, однак спричинює дезадаптацію членів сім'ї, котра розпадається. Все це може збільшити вірогідність виникнення відхилень у поведінці.

Бродяжництво відкрито не суперечить нормам, які панують у суспільстві, але може провокувати агресивну, злочинну, протиправну поведінку (крадіжки, розбій, хуліганство тощо).

До сексуальних девіацій відносять відхилення від загальноприйнятих форм статевої поведінки, яка не є патологічною. Сексуальні девіації – будь-яке кількісне або якісне відхилення від сексуальної норми. Передумовою виникнення сексуальних девіацій

виступають підвищена сексуальна збудливість, алкоголізм і наркоманія у зв'язку із зниженням критики і психічного контролю особистості.

Вандалізм виступає однією із форм руйнівної поведінки людини, яка включає найрізноманітніші види – від забруднення парків, витоптування газонів до погромів магазинів під час масових заворушень. Основним мотивом вандалізму можна назвати бажання розважитися, пошук нових, гострих вражень, бажання самоствердитися. Бажання привернути до себе увагу, переживання неспроможності досягнути певних позицій у житті, зняття стресу, напруги тощо.

Графіті розглядається як будь-який заборонений напис, знак, зроблений будь-яким способом на об'єктах державної та приватної власності. Іноді графіті розглядається як альтернативна форма мистецтва XX століття.

Графіті доволі часто ототожнюють з поняттям вандалізму, хоча в контексті девіацій їх можна розглядати як доволі частий варіант вандалізму.

Графіті, на думку В.В. Деларю, виступає засобом вираження установок, конфліктів і проблем, які переважно приховані. Цей вид девіації являє собою спонтанне самовираження особистості, вони анонімні і тому більш вільні від вимог соціальної бажаності.

Якими б не були різноманітними форми девіантної поведінки вони взаємопов'язані. Алкоголізм, вживання наркотиків, агресивність, протиправна поведінка утворюють єдиний блок так, що втягнення індивіда в один вид девіантних дій підвищують вірогідність його втягнення також і в інший.

При розгляді поведінки, яка відхиляється від норми, важливо розрізнати індивідуальні (ізолювані) та групові форми девіантної поведінки. Під першою розуміють порушення вимог моралі і права однією людиною. Індивідуальні форми девіантної поведінки включають в себе всі клінічні форми і типи поведінки, яка відхиляється від норми, за яких вона не залежить від поведінки оточуючих. Порушення правових, етичних або естетичних норм відбувається у цьому випадку поза зв'язком з мікросоціальними патернами поведінки. Часто людина свідомо прагне до вибору ізолюваної девіації, бажаючи тим самим радикально відрізнятись від оточуючих. Особливо яскраво індивідуальні девіації проявляються при психопатологічному та патохарактерологічному типах девіантної поведінки.

До ізолюваних девіацій відносять комунікативні форми поведінки, яка відхиляється від норми, аутоагресивну поведінку, порушення харчування, аномалії сексуальної поведінки і розвитку, надцінні патологічні захоплення, зловживання речовинами, які викликають зміни в психічній діяльності.

Найчастіше можна спостерігати групові девіації. У цьому випадку девіантна поведінка виступає відображенням діяльності деякої соціальної групи – злочинного об'єднання або секти, які створюють деяку подобу своєї власної, так званої «культури» (субкультури) і відкрито конфронтують з прийнятими у суспільстві нормами.

Дані форми девіантної поведінки свідчать про конфлікт, який виникає між особистісними і суспільними інтересами. Девіантна поведінка – це скоріше спроба відійти від суспільства, втекти від життєвих повсякденних проблем, подолати стан невпевненості і напруження через певні компенсаторні форми. Проте девіантна поведінка може бути пов'язана і з прагненням особистості до створення чогось нового.

В контексті проблеми вивчення девіантної поведінки особистості важливу роль відіграє проблема повернення девіантів до нормального соціального життя – надзвичайно важливе юридичне, соціальне, педагогічне, психологічне завдання.

Ресоціалізація є однією із форм соціалізації особи, що охоплює процес становлення на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей. Процес ресоціалізації має на меті виправлення девіантної особистості, формування у неї позитивної соціальної поведінки, стимулювання становлення життєвої позиції, яка б відповідала соціальним нормам шляхом відновлення, збереження та розвитку соціально-корисних якостей і

відносин. Пов'язана ресоціалізація з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі десоціалізації негативних антигромадських цінностей і норм, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Ресоціалізуючі заходи здійснюють ті самі соціальні інститути, що й соціалізацію: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо.

Основними чинниками успішної ресоціалізації девіантів є: установка на співпрацю; орієнтація у просторі соціальних відносин та особистісних ставлень; критичність; стресостійкість (вид реагування накопичених почуттів та емоцій, навчання навичкам подолання життєвих труднощів, розвиток захисних механізмів, адекватної поведінки); прийняття власного минулого. Метою ресоціалізації девіантів виступає швидке включення їх у нове соціальне середовище і діяльність без особливих психотравмуючих наслідків.

Висновки. Багатогранність проявів девіантної поведінки, різних за своєю структурою та механізмами формування, ставлять за необхідність вироблення комплексних підходів до корекції девіацій. Саме тому застосування тих чи інших способів і методів психологічної корекції, консультування має базуватися на сутнісних механізмах виникнення девіантних форм поведінки і відповідних методів поновлення нормативної поведінки.

Для успішної роботи з особами, які мають відхилення у поведінці, необхідні:

- знання причин девіації та особливостей її перебігу;
- знання цілей та завдань роботи саме з цією категорією осіб;
- уміння проводити психологічну діагностику особистості з девіантною поведінкою;
- уміння підбирати адекватні методи профілактики та корекції;
- уміння використовувати ці методи та контролювати їхню дію.

Література

1. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації / Л. Бенько // Соціальна психологія - №3 (29). – 2004. – С.14-17.
2. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я.И. Гишинский // СОЦИС. – 1991. - №4. – С.74-75.
3. Грись А. «Я-образ» як психологічний чинник соціальної дезадаптації особистості / А. Грись // Соціальна психологія - №3 (29). – 2004. – 22-25.
4. Ковалева А.И. Десоциализация / А.И. Ковалева // Знание. Понимание. Умение - №1. – 2006. – С.184-185.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму /Л.Е. Орбан-Лембрик// Психологія і суспільство. – 2004. - №1. – С.71-82.
6. Скороходова А.С. Граффити как социально-психологическое явление/ А. Скороходова// Прикладная психология. – 1998. - №5. – С.20-31.
7. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: Метод. посіб. з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених/Автори-упоряд.: Т.П. Авельцева, З.П. Бондаренко, Н.В. Зимівець та інші; За наук. ред. І.Д. Звереві. – К.: Наук. світ, 2006. – 277 с.
8. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі//За ред.. Синьова В.М. – К., 2003. – 222 с.
9. Сулицький В. Ресоціалізація засуджених / В. Сулицький //Аспект. – 2002. - №2.- С.10-11.
10. Федоришин Г.М. Пенітенціарна психологія: Курс лекцій. – Івано– Франківськ: Видавництво “Плай” Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2004. – 104с.

References

1. Ben'ko L. Normativna i deviantna povedinka osobistosti v umovah socializacii / L. Ben'ko // Social'na psihologija - №3 (29). – 2004. – S.14-17.
2. Gilinskij Ja.I. Sociologija deviantnogo povedenija kak special'naja sociologicheskaja teorija / Ja.I. Gilinskij // SOCIS. – 1991. - №4. – S.74-75.
3. Gris' A. «Ja-obraz» jak psihologichnij chinnik social'noi dezadaptacii osobistosti / A. Gris' // Social'na psihologija - №3 (29). – 2004. – 22-25.
4. Kovaleva A.I. Desocializacija / A.I. Kovaleva // Znanie. Ponimanie. Umenie - №1. – 2006. – S.184-185.
5. Orban-Lembrik L.E. Zalezhnist' povedinki osobistosti vid vplivu problemogenogo sociumu /L.E. Orban-Lembrik// Psihologija i suspil'stvo. – 2004. - №1. – S.71-82.
6. Skorohodova A.S. Graffiti kak social'no-psihologicheskoe javlenie/ A. Skorohodova// Prikladnaja psihologija. – 1998. - №5. – S.20-31.
7. Social'na, pedagogichna ta psihokorekcij na robota z nepovnitnimi, zasudzenimi do pokaran', ne pov'jazanih iz pozbavlenjam voli: Metod. posib. z pitan' social'noi rehabilitacii u gromadi nepovnitnih zasudzenih/Avtori-uporjad.: T.P. Avel'ceva, Z.P. Bondarenko, N.V. Zimivec' ta inshi; Za nauk. red. I.D. Zverevoi. – K.: Nauk. svit, 2006. – 277 s.
8. Social'na robota z nepovnitnimi, jaki perebuvajut' u misticjah pozbavlenja voli//Za red. Sin'ova V.M. – K., 2003. – 222 s.
9. Sulic'kij V. Resocializacija zasudzenih / V. Sulic'kij //Aspekt. – 2002. - №2.- S.10-11.
10. Fedorishin G.M. Penitencijna psihologija: Kurs lekcij. – Ivano– Frankivs'k: Vidavnistvo “Plaj” Prikarpat'skogo nacional'nogo universitetu im. V. Stefanka, 2004. – 104s.

Яремчук В.В.

Социально-психологические аспекты формирования девиантного поведения личности в условиях социокультурного пространства

Автор поднимает проблему формирования девиантного поведения личности в условиях социокультурного пространства. Отмечает, что девиантное поведение – сложное системное образование, которое требует комплексного исследования и коррекции. Источников – 10.

Ключевые слова: асоціальне поведіння, дезсоціалізуючі впливи, дезсоціалізація, маргінальність, агресія, девиції, ресоціалізація, субкультура.

Yaremchuk V.V.

Social and psychological aspects of the formation of deviant behavior of the individual in the social and cultural space

The author raises the problem of formation of deviant behavior of an individual in the conditions of sociocultural space. He accentuates the point that deviant behavior is a complex systems formation that requires integrated research and correction. Sources – 10.

Key words: antisocial behavior, dissocializing influences, dissocialization, marginality, aggression, deviations, re-socialization, subculture.

Яремчук Віталія Василівна - аспірант кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. ІваноФранківськ